

УДК 316.62

Н.Ю. ЛІНЦОВА

СПЕЦИФІКА СПОЖИВАННЯ В УМОВАХ СІЛЬСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Лінцова Надія Юрїївна – аспірантка Інституту соціології НАН України (м. Київ)

У статті розглянуто теоретичні і практичні виміри досліджень сільського споживання, окреслені стилеві особливості сільського споживання і запропонована типологія стилів сільського споживання.

Ключові слова: сільський спосіб життя, стиль життя, стиль споживання, простір споживання.

В статье рассмотрены теоретические и практические измерения исследований сельского потребления, очерчены стилевые особенности сельского потребления и предложена типология стилей сельского потребления.

Ключевые слова: сельский образ жизни, стиль жизни, стиль потребления, пространство потребления.

The article considers theoretical and practical measurement studies of rural consumption. Described style features rural consumption and proposed typology and proposed typology of styles of rural consumption.

Keywords: rural way of life, lifestyle, style consumption, space consumption.

© Н.Ю. Лінцова, 2012

Постановка проблеми. В соціально-економічних системах пострадянських країн сільські мешканці відчують значні складнощі при включенні до ринкових відносин в якості споживачів, виробників і підприємців. Для України ця проблема особливо актуальна, адже країна історично належить до суспільств з високою часткою сільського населення. Станом на початок 2012 року 31,3% українців проживають у сільських населених пунктах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляд споживання як одного із соціально-економічних вимірів стилю життя в західній соціології пов'язаний з такими іменами, як Г.Зімел, Т.Веблен, М.Вебер, П.Бурд'є, В.Інглхарт та ін. У радянській соціології, категорія стиль життя тривалий час входила до більш загальної категорії способу життя. Починаючи з 1960-х років, радянські вчені проводили дослідження присвячені проблемам способу життя, зокрема і сільського способу життя (А.Бутенко, А.Ципко, Р.Ривкіна, І.Левикін та ін.). У 1980-х рр. проблема стилю життя, як окрема соціальна категорія, почала обговорюватися на методологічному рівні, причому єдина спроба теоретико-методологічного дослідження належить саме українським науковцям (Л.Сохань, В.Тихонович, М.Шульга та ін.). Протягом останніх двох десятиріч трансформації мотиваційних, світоглядних і ціннісних орієнтацій українців призводять до зростання споживання, яке в свою чергу і не є кінцевою метою, проте інструментом для реалізації більш складних соціальних стратегій. Стрімкі зміни норм і цінностей призводять до урізноманітнення стилів життя, що відображається в роботах сучасних українських дослідників (М.Шульга, Є.Головаха, Н.Паніна, Л.Бевзенко, А.Зоткін та ін.).

Разом з тим, в українській соціології практично відсутній досвід спеціалізованих досліджень села і сільських спільнот. Двадцятирічний моніторинг українського суспільства Інституту соціології Академії наук України та дані вибіркових обстежень Державного комітету статистики залишають-

ся єдиними джерелами соціологічної інформації щодо особливостей життя мешканців сіл.

Метою даного дослідження є розробка понятійного апарату та створення методичних засад для подальших емпіричних досліджень сільського споживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед визначимо ключові ознаки досліджуваної проблемної ситуації. Адаптація більшості сільських мешканців до змін в логіці виробництва і споживання відбувається в межах неформальної сільської економіки. Займаючись неофіційними, хоча і легальними видами діяльності (натуральне виробництво, взаємодопомога і обмін), сільські мешканці мають низку доходів, які не фіксуються методами статистичних досліджень.

За даними статистично-аналітичного огляду стану ринку праці за 2011 рік [4], неформальна економіка є переважним місцем докладання зусиль кожного другого українського сільського мешканця. Сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності у секторі неформальної економіки, що забезпечує зайнятість 65 % сільського населення і 74 % від усіх працюючих у сільськогосподарському виробництві.

Сільських мешканців часто відмовляються ставити на облік у службі зайнятості, аргументуючи це наявністю особистого підсобного господарства і отриманням доходів від здачі паїв в оренду. Часто і самі сільські мешканці, які не мають іншого місця роботи, окрім особистого підсобного господарства, не вважають себе працевлаштованими і схильні приховувати джерела своїх доходів і обсяги витрат. Отже, споживання сільських мешканців не може бути проаналізовано на основі існуючих статистик, що ставить завдання пошуку інших джерел інформації, в якості яких, зокрема, можуть бути використані і дані соціологічних досліджень.

Проте для створення адекватного інструментарію необхідно чітко визначення суті досліджуваного феномена. В наших дослідницьких координатах споживання розглядається як елемент способу життя.

Споживання як діяльність це процес усвідомленої активності, яка виникає на основі потреб і є процесом їхнього задоволення. Проте споживання не є кінцевою метою діяльності, а лише інструментом для задоволення широкого кола як матеріальних, так і соціальних потреб. Наприклад, потреба в самореалізації - один із стимулів соціальної активності, яка може набувати різного оформлення і задовольнятися через творчу діяльність або досягнення високого соціального статусу. В тому числі способом задоволення цієї потреби може стати і діяльність споживання.

Відповідно споживання слід розглядати як показник, з допомогою якого можна характеризувати суспільні відносини, визначати тенденції способу життя. За його допомогою можна простежити ступінь реального проникнення соціального в індивідуальне, розкрити значення суспільних норм, цінностей, практик і стереотипів.

Існуюче в суспільстві соціальне розмежування між містом і селом знаходить своє відображення в категорії способу життя. Спосіб життя відображає типові форми повсякденної діяльності, які характерні для певної соціальної спільноти. Спосіб життя обумовлений діяльністю соціальних інститутів, соціально-економічним та політичним ладом, культурою тощо [12, с. 27].

Спосіб життя розкривається в наступних структурних показниках:

рівень життя – як ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб;

якість життя – як характеристика ступеня задоволення потреб (визначається відносно норм, звичаїв, традицій і рівня домагань);

стиль життя – як сукупність зразків поведінки, характерних спільноті.

Процес споживання безпосередньо залежить від способу життя і, звичайно ж, від ресурсної бази спільноти. Далі зосередимося на виявленні специфіки сільського споживання, яка відбиває особливості способу життя відповідної соціально-територіальної групи. Виходячи з розуміння способу життя як способу діяльності суспільства, соціальної групи або особистості, під специфічно сільським способом життя ми розуміємо форми, умови та якісні показники життєдіяльності сільських мешканців. Терміном «село» зазвичай позначається як конкретний тип поселення, так і місцевість поза містом. За результатами Адміністративної реформи 2009 року, селища міського типу більше не належать до проміжного типу і віднесені до міського типу поселень. Таким чином, термін набув більш конкретного значення, до сіл в офіційних документах відносять сільське поселення в сільській місцевості, з чисельністю мешканців, як правило, не більше 5000 чоловік, зайнятих переважно в сільському господарстві.

У широкому значенні під сільськими мешканцями можна розуміти все населення, яке постійно проживає в сільській місцевості (в тому числі дачники, сільські мешканці, які працюють у місті, службовці і чиновники, які живуть у селі, але не зайняті сільськогосподарською працею тощо) і, власне, селян, які зайняті сільськогосподарською

працею і проживають у селі. На сьогодні сільське населення досить нерівномірно представлено на у різних регіонах. На Заході частка сільського населення наближена до 50%, водночас на Сході – найменша питома вага сільського населення, тільки кожен сьомий проживає в селі. Сільське населення налічує значно менше людей працездатного віку, ніж міське. Охарактеризувати особливості сільського способу життя в Україні на основі об'єктивних показників можна на основі матеріалів статистичних обстежень.

Скористаймося даними обстеження 11 788 міських і 5262 сільських домогосподарств, здійсненого Держкомстатом України у 2010 році [5; 6]. Рівень життя і якість життя можна оцінити шляхом порівняння даних про структуру витрат домогосподарств.

Проведений аналіз дозволив виокремити цілу низку відмінностей між селянами та городянами не лише в структурі витрат, але й більш високі самооцінки добробуту сільських мешканців у порівнянні з міськими.

За самооцінками опитаних, постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування, дещо менша кількість сільських мешканців у порівнянні з міськими – 37 % проти 41 %. Рівень своїх доходів як достатній для того, щоб робити заощадження, оцінили 14 % сільських домогосподарств і 10 % міських. У структурі грошових витрат сільського домогосподарства купівля акцій, валюти і вклади в банк займають 5,1 % місячних витрат, а в міського 2,8 %. На допомогу родичам та іншим особам селяни спрямовують 5,1 % видатків, а городяни лише 3 %.

Цікаво, що група витрат на продовольчі товари у сільських домогосподарств нижче всього на 10% (48,2 % проти 58,2 % у місті). Така різниця не відповідає очікуваному уявленню про самозабезпечення мешканців сіл продуктами харчування за допомогою особистих підсобних господарств і логічно формує питання про необхідність більш глибокого вивчення специфіки споживання продовольчих товарів на селі. За тими ж даними, у сільських домогосподарствах вищі витрати лише по непродовольчій групі товарів – 24,8 %, проти 21,4 % у міських.

На оплату житла і комунальних платежів у сільських домогосподарств спрямовано 8,5 % видатків, тоді як у міських 10 %. Загалом на послуги (крім транспортних) сільські домогосподарства менше витрачають – 9,1 % видатків, в порівнянні з 17,5 % у міських домогосподарств.

У ході дослідження першочергового спрямування можливих додаткових коштів респондентам було запропоновано визначити пріоритетні напрямки. Так, при значному збільшенні своїх доходів сільські жителі спрямовують гроші на лікування – 52 % сільських мешканців проти 44 % городян. Водночас 54 % міських мешканців спрямовують додаткові гроші на відпочинок, проти 34 % сільських мешканців.

З огляду на такі несподівані результати порівняльного аналізу офіційних статистичних даних ми звернулися до результатів моніторингових соціологічних досліджень Інституту соціології НАН

України за 2000 і 2010 рік. Для подальшого порівняння ми обрали результати самооцінок якості життя сільських і міських мешканців, виокремивши для аналізу групу осіб пенсійного віку.

В Україні населення поділяють на три вікові групи – молодшу за працездатну, працездатну (чоловіки у віці 16-59, жінки 16-54 роки) та старшу за працездатну, або пенсійну за віком. Майже третина сільських мешканців це особи старшого за працездатний вік, тоді як у місті такі люди складають п'яту частину.

Ще однією причиною виокремлення пенсіонерів у якості порівнювальних груп є вітчизняний досвід досліджень якості життя. Пенсіонери виявляються більш уразливими до результатів економічних трансформацій, для яких невідповідність потреб та умов їх реалізації у фактичному споживанні гостро призводять до втрати відчуттів стабільності і впевненості. З огляду на переваги міського способу життя, можна було припустити, що сільські пенсіонери оцінюють якість свого життя нижче за міських.

Проте результати порівняльного аналізу самооцінок сільських і міських мешканців пенсійного віку призвели до несподіваних висновків. Так, сільські пенсіонери відчували і продовжують відчувати себе більш впевнено в порівнянні з такою ж віковою групою міських мешканців.

У 2000 році оцінили свій рівень життя як такий, що «значно нижчий від середнього» 74,9 % міських мешканців і 61 % сільських; позицію «трохи нижче від середнього» обрали відповідно 18,2 % міських і 25,7 % сільських мешканців; як «середній» визначали свій рівень життя 6,8 % міських і 12,4 % сільських мешканців пенсійного віку. Через десять років тенденція вищої оцінки власного рівня життя сільськими мешканцями старшого віку збереглася. У 2010 році, при самооцінці матеріального добробуту, зазначили, що «родині вистачає тільки на продукти харчування» 50 % міських і 40 % сільських мешканців пенсійного віку.

Проаналізувавши дані самооцінок якості життя, ми дійшли висновку, що такі самооцінки свідчать про ступінь задоволеності потреб, але не дають можливості визначити, які саме потреби є ключовими. Можна припустити, що для селян ключовою є потреба у безпеці, внаслідок чого оцінка якості життя спирається насамперед не на об'єктивне покращення становища, а на відсутність погіршення: «гірше не стало – вже добре». Натомість в інших групах, де ключовою є потреба в самоповазі, досягненні, оцінки якості життя формуються на інших засадах: «не стало краще, значить погано». Вважаємо, що в нашому випадку спрацювала вища порівняно з городянами готовність селян задовольнятися меншим.

Отже, дослідження специфіки способу життя селян має бути доповнене вивченням особливостей їхнього стилю життя. Обидві зазначені категорії відображають моделі організації життя особистості, проте дають можливість зробити це у різних зрізах. Категорія способу життя націлена на відображення системних принципів організації життя

людей у суспільстві, а категорія стилю життя розглядає цю організацію як результат індивідуального вибору людини.

Спосіб споживання, як сукупність заданих в межах наявних ресурсів форм споживчої поведінки [12, с. 385], є логічним наслідком специфіки сільського способу життя. Для того, щоб визначити стильові особливості сільського способу життя, спробуємо насамперед визначити, які характеристики можна залучити для аналізу в якості його показників.

Аналіз існуючого дослідницького доробку дозволяє виокремити низку ознак сільського способу життя, ключовою з яких є низька розмежованість між повсякденним життям, побутом і працею.

Деякі ознаки безпосередньо пов'язані з особливостями споживання. Це, насамперед, самозабезпечення продуктами харчування за допомогою особистих підсобних господарств та обмежений доступ до простору споживання. Під простором споживання ми розуміємо близькість розташування точок торгівлі та можливість регулярного доступу до них.

При всьому бажанні в селі неможливо відтворити специфіку життя в великому місті. У селах, де вибір товарів надзвичайно обмежений і ціни на них завищені, – доступ до простору споживання потребує додаткових фінансових і часових витрат, пов'язаних з поїздкою в найближче село, районний центр або місто, що впливає на формування нових практик і стилів споживання селян.

Серед особливостей способу життя селян, які визначають особливості їхнього споживання, можна виділити також знижені стандарти життя і невисокі домагання. Під домаганнями розуміємо певний стандарт досягнень, який індивід встановлює для себе і який очікує досягнути. Нижчий рівень домагань селян у порівнянні з міськими мешканцями пояснюється початковими умовами соціалізації і нижчим рівнем стартових можливостей. Зростання домагань оцінюється як свідчення модернізації способу життя. Засоби масової інформації й агресивна реклама підвищують домагання селян, які, проте, не знаходять адекватних засобів реалізації в сільській спільноті. Це приклад одного із базових протиріч в сільському способі життя, яке сільські мешканці вирішують або за рахунок втечі з села у місто, або шляхом зниження домагань.

Крім того, дослідники відзначають у сільському способі життя особливу сезонність, адже періоди великих фізичних навантажень змінюються на селі тривалим періодом відпочинку в зимовий період. При цьому набір занять у вільний час обмежений. Для сільського способу життя характерний розмірений, неквапливий ритм життя, в якому час не завжди розглядається як швидкоплинний ресурс або як соціальна цінність [10; 13].

До додаткових параметрів, на які потрібно звертати увагу при вивченні сільського способу життя, можна віднести: наявність або відсутність школи, діючого клубу, пошти, фельдшерського пункту; наближеність до міста – великого чи малого; наявність хороших доріг і регулярного тран-

спортного сполучення тощо. Достатньо стабільний склад мешканців сіл, слабка професійна і культурна диференціація між ними, тісні родинні і суспільські зв'язки, відсутність великих соціальних і культурних відмінностей роблять спілкування селян особливо тісним та всеохоплюючим [3; 9]. Чим менше сільський населений пункт, тим ближча соціальна дистанція між його мешканцями і тим вище у споживанні символічного навантаження.

У загальній системі цінностей сільських мешканців можна виділити такі базові і конструюючі сільський спосіб життя цінності, як: цінності повсякденного і наполегливої праці, цінності традиційного типу родини, тяжіння до консерватизму, повага до традиції як засобу упорядкування соціальних взаємодій [13].

Потрібно зазначити, що цінності ринкових і підприємницьких практик, прагнення до максимізації споживання і орієнтація на споживчі стандарти розвинених економік в більшій мірі характерні городянам. Для селян вони не лише суперечать базовим цінностям, але й обмежені в реалізації в умовах сільського способу життя.

Відомо, що в споживанні люди орієнтуються на певний розповсюджений зразок споживання. В якості взірця споживання для сільських мешканців, зазвичай, виступають городяни. Споживаючи так, як прийнято в межах своєї спільноти, або споживаючи за зразками інших спільнот, індивіди відтворюють свою приналежність до спільноти, тим самим позначаючи певні соціальні відносини. Таким чином, товари і послуги які споживаються в спільноті, слугують засобами, які встановлюють соціальну схожість або відмінність її членів.

Сільському мешканцю важко змінити спосіб споживання, не змінивши при цьому місце проживання, рівень доходів, рівень освіти. Проте якщо в спільноті приблизно однакова ресурсна база, але члени спільноти обирають для споживання різні товари і послуги, або різні типи відпочинку – це є прикладом вибору різних стилів споживання. Стилі споживання це стійкі форми використання тих чи інших благ, які вільно обираються індивідом в тих межах, які визначаються способом життя [8, с. 382], через це стиль споживання можна розглядати і як соціальний процес і як засіб соціальної диференціації.

Отже, стиль споживання – це типовий вільний вибір («хочу») в межах можливого ресурсу («можу»). З урахуванням цих базових координат, які задають стиль споживання, можна запропонувати наступну типологію стилів сільського споживання (без поділу споживання на матеріальне та духовне):

- Нерозвинений стиль: «не може і не хоче»,

отже мало споживає і мало потребує. Характерний для сільських мешканців з низьким рівнем домагань і дефіцитною ресурсною базою.

- Дефіцитарний стиль: сільські мешканці які «не можуть, але хочуть». Характерна орієнтація на збільшення споживання, проте домагання не реалізуються через брак ресурсів. Особливо активно такий стиль споживання проявляється у тих сільських мешканців, яким важко конструювати свою ідентичність шляхом професійної чи економічної діяльності.

- Розвинений стиль: сільські мешканці, які «можуть більше і хочуть більше». Є додатковий ресурс на збільшення споживання і є потреба в збільшенні споживання. Дефіцит у способах проведення дозвілля на селі, разом зі зростаючим доступом до нових просторів споживання призводить до того, що такий стиль споживання стає одним з найбільш доступних способів самореалізації в умовах сільського способу життя.

- Насичений стиль: сільські мешканці, які «можуть, але не хочуть мати більше». Збільшення споживання не відбувається, незважаючи на наявний додатковий ресурс.

Висновки. Таким чином, у селян складається специфічний стиль споживання, який обумовлений як об'єктивними факторами (доходи, доступ до простору споживання тощо) так і суб'єктивними оцінками власного становища (стандарти і норми споживання). Через те, що в споживанні сприйняття норм і цінностей змінюється особливо швидко, зміна стилів споживання відбувається значно частіше від змін способу життя.

Дослідження структури витрат, специфічних практик і стилів споживання сільських мешканців слугують важливим інструментом для розкриття змісту повсякденного, практичного виміру трансформацій села. Розуміння специфіки споживання на селі не може обмежуватися лише кількісними характеристиками фактичного споживання і самооцінками задоволеності, але потребує враховувати стилеві особливості сільського способу і стилю життя, які формують стилі споживання.

При подальшій розробці теми фокусу дослідницького інтересу може бути спрямований на виявлення зв'язків запропонованої типології стилів сільського споживання з особливостями поселенської структури, ціннісними орієнтаціями мешканців сіл, їх статусними (дохід, влада, престиж, освіта, національність) і діяльними ознаками (зайнятість, дозвілля, побут та ін.). Перспективними напрямками подальших досліджень стануть пошук конфігурацій сільського споживання і порівняння стильових особливостей сільського і міського споживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнян Ю.В. Опыт социологического изучения села [Текст] / Ю.В. Арутюнян. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 103 с.
2. Батыгин Г.С. Социальные показатели образа жизни советского общества: методологические проблемы [Текст] / Г.С. Батыгин. – М.: Наука, 1980. – 216 с.
3. Виноградский В.Г. Жизнь Любы Курановской: семья, хозяйство, бюджет [Текст] / В.Г. Виноградский, О. Виноградская, А.М. Никулин // Социол. исслед. – 2002. – № 1. – С. 61-76.
4. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2011 році [Електронний ресурс]: Доповідь / Держ. комітет статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/rp/pres-reliz/rp_2011.zip

5. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2010 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] / Держ. комітет статистики України. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2011/gdn/sddtp/sdrsd_2010.zip
6. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2010 році [Електронний ресурс]: Статистичний зб. / Держ. комітет статистики України. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publdomogosp_u.htm
7. Донченко Е.А. Потребление и развитие личности (социально-психологический анализ) [Текст] / Е.А. Донченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 110 с.
8. Ильин В.И. Потребление как дискурс [Текст] / В.И. Ильин. – СПб.: Интерсоцис, 2008. – 446 с.
9. Мурниек Э.Э. Сельский образ жизни в период развитого социализма [Текст]: на материалах Латвийской ССР / Э.Э.Мурниек. Рига: Зинатне, 1985. – 211 с.
10. Патрушев В.Д. Динамика использования бюджетов времени городским и сельским населением [Электронный ресурс] / В.Д. Патрушев // Социол. исслед. – 2005. – № 8. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2005-8/patrushev.pdf>
11. Саєнко Ю. Соціальні виміри поселенської структури (досвід соціальної паспортизації) [Текст] / Ю. Саєнко, О.Рогожин. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 275 с.
12. Стилї життя: панорама змін [Текст] / За ред. М.О.Шульги. – К. Ін-т соціології НАН України, 2008. – 416 с.
13. Шанин Т. Рефлексивное крестьяноведение и русское село [Текст] / Теодор Шанин. – М.: МВШСЭН, 2002. – 588 с.